

**“TÜRK LEHÇELERİ” KAVRAMINDAN “TÜRK DİLLERİ”
KAVRAMINA GEÇİŞİN TİPOLOJİK TEMELLERİ**

**TYPOLOGICAL BASES OF TRANSITION FROM THE
CONCEPT "TURKIC DIALECTS" TO THE CONCEPT "TURKIC
LANGUAGES"**

*Aysel QƏRİBLİ **

Özet

Günümüzde mevcut olan tüm edebi diller lehçelerden türemiştir. Herhangi klasik edebi dil mekanında lehçelerden türemiş olan yeni edebi diller, kuşkusuz, şu veya başka ölçüde bu klasik edebi dilden etkilenirler. Genel olarak, yeni edebi dil öncü lehçeye (diyalekt esasına) dayanmakla eski edebi dili sıkıştırması ile karakterize edilir. Makalede bu konuyla ilgili Ferdinand De Saussure’in görüşlerine değinilmiştir.

Çağdaş Türk dillerinin oluşum-biçimlenme tarihini araştıran uzmanların büyük bir kısmı günümüz Türk edebi dillerinin mevcudluğu olgusundan hareketle farklı edebi dillerin kaynaklarını Orta Çağ’ların sonlarına doğru lehçe veya halk konuşma dili kaynakları temelinde aramaktadırlar.

Sonuç olarak, yeni Türk edebi dillerinin ortaya çıkış tarihi Orta Çağ Türk edebi dili (Türki) ile bir birine doğrudan bağlı olmayan bir süreçtir.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri, türk lehçeleri, anlam, tipolojik temel, yöntem.

Abstract

All literary languages existing in the modern era have evolved from dialects. New literary languages in the classical literary language, derived from the dilects, do not remain outside the influence of this classic literary language.

In general, the main feature of the new literary language is that it replaces the old literary language, relying on the leading dialect. The article presents the views of Ferdinand de Saussure on this topic.

* Filolog, Azərbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu Azərbaycan Cumhuriyeti *aysel-qerib@hotmail.com*

Based on the fact of the existence of modern Turkic literary languages, the majority of researchers studying the history of their becoming and formation find the sources of individual literary languages in the dialectal or folk-spoken language of the late Middle Ages.

Key words: Turkic languages, turkic dialects, concept, typological basis, method

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПЕРЕХОДА ОТ ПОНЯТИЯ «ТЮРКСКИЕ ДИАЛЕКТЫ» К ПОНЯТИЮ «ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ»

Аннотация

Все существующие в современную эпоху литературные языки произошли от диалектов. Новые литературные языки в классическом литературном языке, произошедшие от диалектов, не остаются вне влияния этого классического литературного языка.

В целом основным признаком нового литературного языка является то, что он вытесняет старый литературный язык, опираясь именно на ведущий диалект. В статье представлены взгляды Фердинанда де Соссюра на эту тему.

Исходя из факта существования современных тюркских литературных языков, большинство исследователей, изучающих историю их становления и формирования, находят источники отдельных литературных языков именно в диалектных или народно-разговорном языке конца средневековья.

Ключевые слова: Тюркские языки, тюркские диалекты, понятие, типологическая основа, метод.

Giriş

Günümüzde mevcut olan tüm edebi diller lehçelerden türemiştir ve biz bunun klasik örneğini Roman dillerinde görmekteyiz. Latince'nin etkili bir edebi iletişim aracı olmasına rağmen, İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, Portekizce, Romence ve diğer edebi (standart) dillerin “atası” klasik Latince değil, I. binyılın başında oluşmaya başlayan “Kaba Latince” olarak bilinen halk lehçeleri olarak kabul edilirler. Yada çağdaş Rus edebi dilinin temelini kilise-Slav dili değil, Slav dilinin Doğu lehçeleri oluşturuyor. Fakat bununla birlikte, herhangi klasik edebi dil mekanında lehçelerden türemiş olan yeni edebi diller, kuşkusuz, şu veya başka ölçüde bu klasik edebi dilden etkilenirler. Öncelikle, klasik edebi dilin yeni edebi dillerin oluşması için temel olmuş lehçelerin kendisi, özellikle öncü lehçe (koyne) üzerinde önceden belirlenmiş bir etkisi muhakkak olmuştur. Diğer yandan yeni edebi dil biçimlenirken diyalekt-lehçe tabanına dayanıyor olmakla birlikte, artık yaşamını çoktan bitirmiş olan eski edebi dilden sesbilgisel, sözlüksel ve

dilbilgisel normlar düzeyinde belirli “klassizm”ler, aynı zamanda bir dizi işlevsel üslup modeli, tarz veya stilistik teknikler benimsiyor. Fakat genel olarak, yeni edebi dil öncü lehçeye (diyalekt esasına) dayanmakla eski edebi dili sıkıştırması ile karakterize edilir. Ve bazen bu işlem asırlarca devam eder.

Konunun aslında bu şekilde olduğunu daha net anlamak için prospektif yönetime kendisini her zaman doğrulayamaz. Bununla ilgili F. De Saussure şöyle yazıyor::

“aslında, dilin tarihini zamanın seyrini izleyerek tüm ayrıntıları ile tarif etmek için dilin varlığının tüm makamlarında sınırsız sayıda fotoğraflar çekilmesi gerekmektedir. Fakat bu şart hiçbir zaman yürütülemez: örneğin, araştırmalarının çıkış noktası itibarıyla Latin diline vâkıf olma üstünlüğüne sahip Romantistler bile farklı dönemleri kapsayan yeterli kanıta sahip olmalarına rağmen her zaman belgelendirme eksikliğinin farkındalar. Bu gibi durumlarda, bilhassa prospektiv yöntem ve kaynakların kullanımından vazgeçmek, zaman akımının ters yönüne, yani retrospektiv metoda - geriye dönük yönetime başvurarak aksi istikameti takip etmek gerekir”. (Saussure: 372-373).

Bilindiği üzere tarihi Türk dilbilimi çalışmalarında retrospektif görüşlere önem verilmemesi çağdaş Türk edebi dilleri üzerinde Orta Çağ Türk Yazı dilinin (Türki’nin) baskın konumunun kabullenilmesine getirip çıkarmıştır (Caferoğlu 1984; Ercilasun 2007.). Halbuki çağdaş Türk edebi dillerinin varlığı olgusuna odaklanarak onların teşekkül-formasyon tarihini öğrenen araştırmacıların büyük kısmı ayrı ayrı edebi dillerin Orta Çağ’ın sonlarına doğru lehçe veya halk konuşma dili kaynakları bazında aramaktadırlar (Demirçizade 1979; Hakimzyanov 1988). Aynı zamanda konunun teorik veya metodolojik esasları üzerine bir takım önemli görüşler de öne sürülmüştür (Zakiyev 1988).

Türkler’de Ayrışma (diferensasyon) veya Farklı Uluslara Bölünme

Yeni dönemin başlarından itibaren “Türkçe”nin tarihinde diferensasyon (ayrışma)- konsolidasyon (birleşme) hareketi Son Orta Çağ’da biçimlenmiş temel lehçelerin aşamalarla bağımsız dillere dönüşmesiyle sonuçlanıyor. Ve Türk halklarının sosyo-politik kaderi bu süreçte çok önemli bir rol oynamaktadır.

“Türkolojiye giriş” eserinin yazarı:

“Türkler’in” ayrışmasının veya başka deyişle farklı uluslara bölünmesinin biri diğeri ile yakından bağlı olan tezahür paradigmaları veya sebepleri arasında aşağıdakiler çok önemlidir:

- a) Yerleşim veya “yurt” paradigması;
- b) Siyasal-toplumsal kurumsallaşma veya devletçilik paradigması;
- c) Dil veya iletişim paradigması;
- d) Din veya dünyagörüşü paradigması” diye yazıyor (Caferov 2016: 108).

Yazar aynı zamanda söz konusu “paradigma veya sebeplerin tamamının şu veya diğer bir halkın oluşumu için ön şartlar olduğunu, ancak belirli bir halkın oluşumunda herhangi birinin daha önemli olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin, siyasal ve sosyal olayların daha aktif olduğu bölgelerde (örneğin, Azerbaycan veya Küçük Asya’da), siyasal-toplumsal örgütlenme veya devlet paradigması liderdir. Ancak, yerleşim ya da “yurt” paradigması, Sibirya, Doğu Türkistan veya Kuzey Kafkasya’da çok daha önemli bir mevkiye sahip olduğunu” vurgular (Caferov 2016: 109).

Çağdaş Türk Halklarının Biçimlenmesinde Dilin Konumu

Çağdaş Türk halklarının teşekkülünde, veya oluşumunda, biçimlenmesinde dilin en önemli faktör olduğu ve çağdaş Türk dillerinin büyük kısmının Orta Çağ’ın sonu – Yeni dönemin başlarında açık bir ayrışım niteliği sergileyen belirli lehçelerden tüendiği meselesi tartışılmaz bir konudur. Dönemin “yabancı gözle” derlenmiş ve “nötr” sözlükleri bunu kanıtlıyor.

Örneğin, XVIII. yüzyılda Rusya’da yapılmış “Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlüğü”ü (1733-1787) – Türk (Türk dili); Kazan Tatarları’nın dili; Meşeryak (Mizar Tatarları) dili; Başkurt dili; Nogay dili; Kazak (şimdiki Azerbaycan); Tobolsk, Çats, Çulım, Yenisey, Kuznetsk, Barabin Tatarları’nın, Kanşat, Teleut, Buhara, Hive (Harezmi), Kırgız (şimdiki Kazak), Türkmen, Truhmen, Yakut ve Çuvaş dillerini de içine almaktadır (Baskakov 2008: 11).

Böylece, 18. yüzyılda, Türk lehçeleri artık diferensial dil gibi algılanan fonetik, sözcüksel ve gramer özellikler ve özel olarak tanımlanmış coğrafi sınırlar içermekteydi ve “kenardan” hatta farklı diller olarak kabul ediliyordu. Onların Orta Çağ’da a) Oğuz, b) Kıpçak ve c) Karluk-Uygur oryantasyonunda “gruplandırılması” mümkünsüzdü. O halde bu, farklı belirtilerle ortaya çıkan lehçe-dil tanımının arkasında herhangi bir etnos yoktur, o durumda yer adı (toponym) belirleyici faktör olarak kullanılmıştır.

Çağdaş Türk edebi dillerinin Orta Çağ Türk edebi (yazı) dilinden (Türki’den) oluşumu üzerine görüşler, tabii ki, yanlıştır. Her şeyden önce, edebi diller genellikle ayrışma olasılığından mahrumdur ve var olma tezahürü

normatif istikararıdır; böylece mekan (coğrafi) ve zaman (tarihi) sınırları da belirlenir.

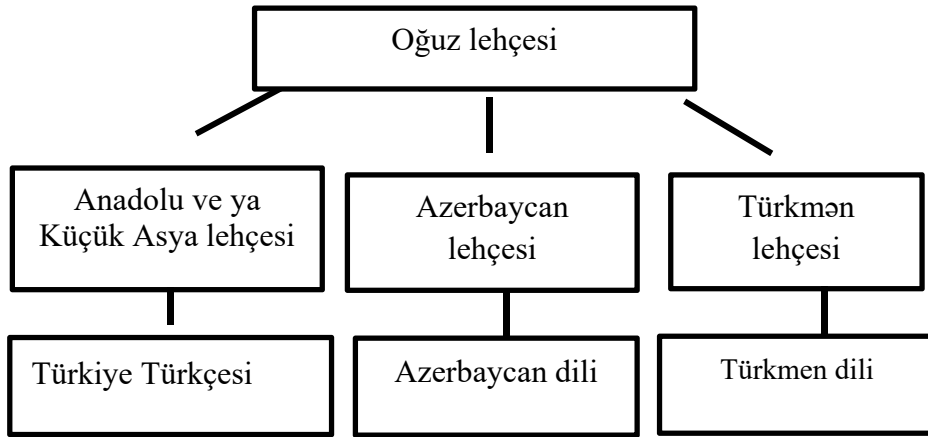
O yüzden de çağdaş Özbekçe'nin Nevayi'nin, Azerbaycan Türkçesi'nin Füzuli'nin dilinin doğrudan doğruya halefi olması üzerine yeterince geniş yaygınlaşmış görüşler eleştiriye açıktır. Fakat o halde heterojen mirascılık meselesi söz konusudur. Tabii ki, bu aracılığın kronoloji detaylarına varmak suretiyle hiçbir itiraz doğuramaz. Bütünlükte ise, sorunu, yani Türk edebi dillerinin Orta Çağ Türk edebi dilinden, daha net söylersek, onun - Türki'nin Doğu – Türkistan (Karluk-Uygur) ve Batı – Azerbaycan – Anadolu (Oğuz) unsurlarından türediği düşüncesini kabul edersek, hatta Tatar, Başkurt ve b. dilleri de Doğu unsurlarının “Kuzey varyantı” sayarsak bile, yine de çok sayıda modern Kıpçakca ile birlikte Sibiry Türk edebi dilleri problem dışı kalacaktır.

Bazı Türkologlar, ortaçağ geleneğine sahip olmayan çağdaş Türk edebi dillerinin, Sovyetler döneminde genel Türkçe'ni (genellikle Türk dillerini) parçalamak amacıyla yapay olarak, başka bir deyişle düşünülmüş politik ve ideolojik direktifler temelinde oluşturulduğunu iddia etmektedir. Fakat Sovyet yönetiminin Türklere karşı aşırı tutucu bir politika yürütme fikrine rağmen, onların her biri için farklı edebi dil oluşturmanın gerçeklikten uzak olduğunu varsayarak, ciddi bir “proje”ye girmedikleri, aksine eski imparatorluk politikalarını sürdürmekle yetindiklerini unutmamak gerekir. Lehçeler şeklinde tutmak suretiyle Rusça'nın konumunu güçlendirmek “Türkçe”yi edebi dil düzeyine yükseltmekten daha uygun idi. Fakat XVII.-XVIII. yüzyıllardan beri süregelen lehçelerarası ayrışma, XIX. yüzyıldan ise bu ayrışma sürecinin hem niteliksel derinleşmesi, hem daha geniş coğrafyayı kapsaması, ayrıca Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Özbek, Türkmen, Tatar, Kazak, Kırgız, Kumık vb. farklı “lehçe coğrafyaları”nda yeterince mükemmel edebi (yazı) dili varyantlarının (deneylerinin) ortaya çıkışı Sovyet egemenliğine ciddi bir “uyarı” idi. Başka deyişle, “Türkçe”nin gelişme-ayrışma tarihi “Büyük Ekim Sosyalist Devrimi”ne kadar, pratik olarak, artık kendi misyonunu tamamlamıştı.

Kuşkusuz, Orta Çağ'ın sonlarına doğru, örneğin, Avrupa'da olduğu gibi Asya'da da yeni kültür teknolojileri gelişme yoluna girseydi, çağdaş Türk edebi dilleri, yani genel olarak “Türkçe”ler kendi teşekkül-ayrışma süreçlerini daha çabuk sona erdirmiş olacaktı.

Temel Mevkide olan Lehçeler

Dilbilimde her hangi bir edebi dilin kendi “selef” veya “halef”iyle karşılaştırılması geleneğinin bulunmamasına rağmen, edebi diller oryantasyon içinde olduğu diyalektlerle her zaman karşı karşıya konuluyor (Ahundov 2011: 109-112). Bu ise yeni dönemin başlarından beri oluşmaya başlayan Türk edebi dilleri için başlıca temel (ve kaynak) olan uygun lehçeler olduğunu göstermektedir. Fakat “uygun lehçe” kavramının da tarihsel olarak, örneğin aşağıdaki şemada olduğu gibi çözümleyicilik açısından ele alınması gerekir:

Her ne kadar şema ilişkisi genelde şüphe doğurmasa da, “Anadolu veya Küçük Asya lehçesi”, “Azerbaycan lehçesi” ve “Türkmen lehçesi” kavramları bu lehçelerin kendi içinde hiçbir zaman yek cins olmadıkları anlamda şartıdır. Hatta diyelim ki, Orta Çağ Oğuz lehçesinin diferensiasyasının sonucu olan Azerbaycan lehçesi bünyesinde Kıpçak lehçesi unsurlarını da içerir (örneğin, “ben” yerine “men”, “iyi” yerine “yahşi”, “yazı” yerine “çöl” vb.), yahut “Anadolu veya Küçük Asya lehçesi” ürünü olan Türkiye Türkçesi (Türk Edebi Dili) “Azerbaycan lehçesi”nden az farklı olan Doğu Anadolu ağızları bazında değil, genel olarak “Türkçe”nin Batı üç noktası olan İstanbul koinesi zemininde şekillenmiştir.

XVII-XVIII Y.y.-da Türk Edebi Dilleri

XVII.-XVIII. yüzyıllardan itibaren gelişmeye başlayan çağdaş Türk edebi dillerinin oluşumunda kültürel merkezler çok büyük öneme sahip olduğu için çok zaman “Türkçe”nin belirli düzeyde biçimlenmiş şekilleri

geleneksel olarak bu merkezlerin ismiyle tanımlanıyor, bu zaman belli bir jeolinguistik oryantasyon oluşturmakla yanı sıra, genel olarak Türk dili tarihinin gelişim stratejisi açısından da ciddi tartışmalara neden ola bilir.

Çağdaş Türk dillerinin oluşumunda XVII.-XVIII. yüzyıllardan başlayarak ortaya çıkan kültür merkezlerinin önemi çok büyüktü, o yüzden de “Türkçe”nin belirli derecede edebileşmiş biçimleri geleneksel olarak o merkezlerin ismiyle adlandırılıyordu ki, bu da belirli jeolinguistik yön oluşturanın yanı sıra, genelde Türk dili tarihinin gelişim stratejisi açısından ciddi tartışmalara neden olur.

Ferdinand de Saussure konuyu tipolojik genelleştirme açısından ele alarak yazıyor:

“Kendiliğinde dil lehçelere parçalanmış durumda olur, onlardan hiçbirisi ötekinin alanına müdahale etmiyor, işte böyle durumda dil aşırı parçalanmaya maruz kalır. Ancak uygarlığın gelişimi insanlar arasındaki iletişimi güçlendirdiğinden kendine özgü bir kabullenme sonucunda mevcut diyalektlerden biri, bütünlükte halk için ilgi doğuran herşeyi suna bilen araç görevini üstleniyor” (Saussure 2003: 345).

Ünlü dilbilimci *“başkasının değil, sadece bu lehçenin (diyalektin) seçilmesinin güdülere çok çeşitlidir: bazı durumlarda kültürel açıdan daha gelişmiş diyalekte, başka halde siyasi otoritesi olan ve merkezi devletin bulunduğu eyaletin diyalekti tercih edilir; ve aristokrasinin (sarayın) kendi dilini halka zorunlu olarak kabul ettirdiği durumlar da vardır”* diye görüşlerini böyle açıklar (Saussure 2003: 345).

Sonuç

Sonuç olarak, yeni Türk edebi dillerinin ortaya çıkış tarihi Orta Çağ Türk edebi dili (Türki) ile köken olarak bir birine doğrudan bağlı olmayan bir süreçtir. Dolayısıyla “Türk edebi dilleri” kavramını “Türk lehçeleri” kavramıyla değiştirmek veya Orta Çağın sonu - Yeni dönemin başlangıcından itibaren “Doğu veya Batı Türkçesi”nin edebi otoritesi altında bölüştürmek mümkün değildir.

Kaynaklar

Ahundov, Ağamusa. (2011). *Umumi Dilcilik*. Bakü : Şark-Qarp Yay.
Caferov, Nizami. (2016). *Türkologiyaya giriş*. Bakü: Elm ve tehsil Yay.

- Demircizade, Abdulazel. (1979). *Azerbaycan edebi dili tarihi*. Bakü: Maarif Yay.
- Ferdinand de Saussure. (2003). *Ümumi dilcilik kursu*. Bakü: BDU yayınları Yay.
- Caferoğlu, Ahmet. (1984). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi
- Ercilasun, Ahmet Bican. (2007). *Başlangıçdan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Baskakov, Nikolay. (2008) *Tyurkskiye yazıki*, Moskva, LKİ Matb.
- Zakiyev, Mirfatıx. (1988). *O periodizatsii istorii tyurkskix pismennix literaturnix yazıkov.- Sovetskaya Tyurkologiya*. C. 5. 3-11.
- Hakimzyanov, Ferit. (1988). *İstoriya Tatarskogo literaturnogo yazıka*. C. 3. 78-82.